

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНОСУРЯДНИХ КОНСТРУКЦІЙ ІЗ ЗІСТАВНОЮ СЕМАНТИКОЮ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджуються питання лексико-семантичної організації складносурядних зіставних речень зі сполучником а. Автор доводить, що протиставне значення й значення тотожності, які творяться завдяки лексичній і синтаксичній синонімії та антонімії, становлять два крайні вияви зіставлення й співвідносяться із зіставним значенням як варіанти з інваріантом.

Ключові слова: лексико-семантична група, синонімічні лексеми, антонімічні лексеми, тезаурусно співвіднесені компоненти, контекстно співвіднесені лексеми.

Греб М.М. Особенности функционирования сложносочиненных конструкций с сопоставительной семантикой в современном украинском языке. *В статье исследуются вопросы лексико-семантической организации сложносочиненных сопоставительных предложений с союзом а. Автор утверждает, что противопоставительное значение и значение отождествления, которые образуются благодаря лексической, синтаксической синонимии и антонимии — это два крайних проявления сопоставления, которые соотносятся с сопоставительным значением как вариант с инвариантом.*

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, синонимические лексеми, антонимические лексеми, тезаурусно соотношенные компоненты, контекстно соотношенные лексеми.

Greb M.M. Peculiarities of compound sentence functioning with comparison semantic in contemporary Ukrainian language. *The problems of lexical and semantic organization of complex sentences with conjunction and are considered in the article. The author asserts that contrasting meaning and the meaning of identification formed because of lexical and syntactical synonymy and antonymy are the two extreme displays of comparison which correlate with comparing meaning as variant with invariant.*

Keywords: lexical and semantical groups, synonymous lexemes, antonymous lexemes, thesaurus correlated components, contextually correlated lexemes.

Поняття структурної схеми як формальної моделі складних синтаксичних конструкцій тісно пов'язане із поняттям семантики структурної схеми як загальним типовим змістом, заданим особливим формальним механізмом. Тобто заповнення конструкції конкретним лексичним матеріалом, що належить певним семантичним типам, може відповідати семантиці структурної схеми, конкретизувати й підтримувати її. Однак тією ж мірою синтаксичні позиції можуть заповнюватися лексемами того семантичного ґатунку, що не відповідає формуванню типового змісту, внаслідок чого всередині речень певного класу утворюються окремі функціональні різновиди. Сучасні дослідження з синтаксису [1: 2: 3: 4] в більшості своїй виходять із того, що саме особливості лексики, яка вводиться мовцем у конструкцію, значною мірою залежить можливість чи неможливість мовної реалізації типових ознак речення, заданих його структурною схемою.

Лексико-семантичне оформлення частин є також важливим і для з'ясування специфіки зіставного відношення між частинами складної

синтаксичної конструкції складносурядного типу, що й визначає актуальність обраної теми. Мета дослідження – проаналізувати фактичний матеріал, узятий із різноманітних джерел, установити деякі закономірності лексико-семантичного наповнення частин складносурядних речень, структурна схема яких передбачає можливість формування зіставного відношення між ними.

Насамперед важливо нагадати, що передумовою формування зіставного відношення є наявність двох асоціативних рядів, реалізованих у структурному паралелізмі предикативних частин складносурядного зіставного речення. Це, зокрема, виявляється в тому, що лексеми, які входять у відношення зіставлення, мають бути певним чином близькими, подібними, тотожними (синонімічними), або контрастними, протилежними (антонімічними), у крайньому разі, співвідноситися за якоюсь спільною семою в значенні чи бути придатними до синонімічного/антонімічного контекстуального співвіднесення. Так, наприклад, у реченні *Весна багата на квітки, а осінь [багата] на сніпки* (Народна творчість) іменні лексеми в позиції підмета першої й другої частин співвіднесені семантично за приналежністю до ЛСГ «пори року», а іменні частини складених присудків при семантичному аналізі можуть бути кваліфіковані як лексеми, об'єднані значенням «результат росту рослин» або «урожай» тощо.

Значною мірою характер асоціативних зв'язків у власне-зіставних конструкціях ґрунтується, за спостереженнями дослідників, на явищі синонімії, яке в зіставних конструкціях його слід розглядати дещо ширше, ніж власне лексичну синонімію. Синонімічними в реченні можуть бути лексема й анафоричний займенник або анафоричний нуль, так само як синонімія може бути на рівні лексема/словосполучення тощо [5: 32]. Таким же чином варто розглядати й явище антонімії, на основі якого твориться протиставне змістоє відношення в межах власне-зіставного різновиду складносурядних речень.

Аналіз семантики зіставних синтаксичних одиниць показує, що характеристики зіставлюваних компонентів можуть бути репрезентовані синонімічними лексемами, як у реченні [*У всякому разі, щось неначе не то зашелестіло, не то ікнуло чи кашлянуло на печі, і так виразно, що*] німці *причайлися, а Товченко перестав дихати* (О. Довженко, де іменні лексеми *німці* й *Товченко* гіпонімічно співвіднесені, оскільки належать до однієї лексико-семантичної групи «людина». Предикатні лексеми *причайтися* й *перестати дихати*, реалізовані у формах *причайлися* і *перестав дихати*, контекстуально синонімічні, тому що до семантики лексеми *причайтися* входить і сема 'не дихати, перестати дихати'.

Важливо відзначити, що зіставне відношення виявиться слабким або взагалі відсутнім, якщо предикати обох частин будуть виражені тією ж самою лексемою. За такого лексичного наповнення речення з формальними ознаками зіставної конструкції втрачатиме сенс, пор.: *Німці причайлися, а Товченко причайвся*. Натомість конструкція з таким же якісним складом матиме зміст у разі використання єднального сполучника *і*, або, за умови

збереження семантики зіставлення, необхідним структурним елементом виявиться модифікатор змісту у вигляді частки *теж*, пор.: *Німці причаїлися, і Товченко причаївся і Німці причаїлися, а Товченко теж причаївся*. Щоправда, в останньому випадку зіставне відношення буде досить слабким, близьким до єдиного, а зіставна семантика висловлення швидше становитиме наслідок логічної операції зіставлення, заснованої на тій пресуппозиції, що кожна людина характеризується специфічними проявами спільних для людей фізичних, психічних і т.д. станів і дій.

Семантична подібність зіставлюваних лексем проглядається й у такому прикладі: *Діти навзводи кинулись до садочка, а мати посміхнулася* (М. Стельмах), у якому семантика предикативної групи *навзводи кинулись* містить у собі значення руху, бадьорості, завзяття, задоволення, втіхи, що в такому значенні є контекстуальними синтаксичними синонімами до реакції матері – *посміхнулася*. Якщо представити це речення іншими словами, то воно матиме вигляд: *Діти були задоволені, втішені, а мати посміхнулася (= теж була втішена)*.

Виникнення зіставного відношення на основі подібності зіставлюваних компонентів, що виходить назовні в синонімії лексем у зіставлюваних позиціях, – досить поширений випадок у колі зіставних конструкцій. Важливим чинником формування таких конструкцій і їх істотною семантичною ознакою, яка дозволяє визнавати провідним відношенням у цих конструкціях саме зіставне, а не єдиное, є те, що зазвичай мовець обирає синонімічні, але не тотожні лексеми. Наприклад, у реченні *Малий шкандибає, а старий прикульгує, [а проте ідуть, не зупиняються]* (В. Підмогильний), де лексеми *шкандибати* й *прикульгувати* предикатні лексеми є синонімічними, але не тотожними.

Наведені вище приклади характеризуються повнотою синтаксичних позицій, їх зайнятістю відповідними лексемами. У разі, якщо відповідність не повна, слід вести мову про анафоричні лексеми або й про анафоричний нуль [6: 29–38], як, наприклад, у реченні *[Потім уже стала розглядати Заболотного спокійно, мовби відсторонено. Наче перед нею був один з тих багатьох, кого вона доглядала в госпіталі, а тепер він ось уже виписаний і] йому дорога своя, а їй – своя* (О. Гончар), де тотожність синтаксичної функції іменної позиції в обох частинах спричиняє пропуск тієї самої лексеми *дорога* в другій частині з метою уникнення тавтології. Цей механізм економії мовних засобів досить широко використовується у формуванні зіставних конструкцій зі сполучником *а*. Зокрема тотожний іменний компонент другої частини може перетворюватися на анафоричний нуль. Як видно із наведеного прикладу, редукуватися в другій частині можуть й інші тотожні для обох частин компоненти. Дослідження складнопідрядних прикомпаративних речень доводить, що своєрідний принцип анафоризації виявляється їхньою конститутивною рисою.

Розглянуті приклади є в цілому елементарними як з точки зору семантики, так і з точки зору синтаксичної позиційності, зокрема зіставлювані компоненти виконують однакові функції у складі кожної з частин. Варто

розглянути більш складні випадки синонімічного зіставлення. У реченні [*Художник, бо ще сонце й росу не спило – вже в нього кінчився сеанс,] іди собі, Надько, гуляй до завтрашньої зорі, а він теж піде дивитись, як Роман порасте біля вуликів* (О. Гончар) перша частина оформлена як спонукальне висловлення з імперативом, тоді як друга не має модальності наказовості. Проте наявність частки **теж** у другій частині складної конструкції попереджає про однотипність, подібність вираженого в частинах змісту. Таким чином, перша й друга частини структурно не однотипні, хоча це не заважає реченням бути семантично зближеним, пор.: *Надійка піде гуляти і я теж піду дивитися* (=гуляти). Зіставний же компонент змісту формується як суб'єктивний. Для мовця гуляння Надійки не те ж саме, що його гуляння. Його варіант гуляння наповнений глибоким сенсом (він буде дивитись, як Роман порасте біля вуликів, а Надійчине гуляння (чим би воно не було наповнене) менш значуще. Таким чином, можна говорити про наявність контекстуальної синонімії складових компонентів зіставної конструкції.

Аналіз показує, що лексико-семантичне наповнення частин складної конструкції може оформлювати зіставне відношення за умови зіставлення синонімічних предикатних лексем при нетотожних іменних поширювачах, які, щоправда, характеризуються віднесеністю до тих самих ЛСГ. Причому найвиразніше зіставне відношення виявляється у тих конструкціях, де зіставлюваний компонент відзначається тотожністю, а всі інші складники, які входять до групи предиката, характеризуються тотожністю синтаксичної функції в реченні, однаковим лексичним виявом або ж анафоричною присутністю у складі другої частини. Водночас спостереження показує, що синонімічність компонентів може бути як лексичною, так і синтаксичною. Варто відзначити, що поширеними складними реченнями, які підпадають під синонімічний принцип структурування зіставності, є такі, в яких синонімічність зіставлюваних компонентів контекстуальна.

Іншим досить поширеним видом зіставних конструкцій є такі, в яких зіставлення ґрунтується на використанні в частинах антонімічних лексем. Ця специфіка лексико-семантичного наповнення частин досить часто стає тим чинником, який спричиняє віднесення цих речень до протиставного різновиду, що є не цілком виправданим. Використання антонімів як тих асоціативно співвіднесених лексем, що характеризують також асоціативно співвіднесених учасників певного стану речей, не заперечує сутності змістового відношення зіставлення, як і тих формальних, формально-змістових і семантичних ознак, що притаманні власне-зіставному різновиду складносурядних речень зі сполучником **а**. Тому є всі підстави зараховувати конструкції з антонімічно зіставлюваними лексеми чи з їх синтаксичними варіантами до конструкцій власне-зіставного різновиду.

Зіставне відношення між частинами складного речення, репрезентоване за використання явища антонімії, як і у випадку з синонімією зіставлюваних компонентів, також може ґрунтуватися або на тому, що один із компонентів першої частини буде антонімом до одного компонента другої, наприклад: *Осінь збирає, а весна розсипає* (Народна творчість), *Вихваляють царя і його*

ласки для українського народу, **а гетьмана зневажають** (Б. Лепкий), або на тому, що зіставлювані компоненти будуть виражені в одній частині одним словом, а в іншій – синтаксичним еквівалентом антонімічної лексеми, наприклад: *Майстер робив свою справу швидко, а хлопець все натирив воском першу дошку* (Із усного мовлення), де частина *все натирив воском першу дошку* в змістовому плані виражає протилежне явище до поняття «швидко». Розповсюдженими також є конструкції, в яких антонімічно зіставлюваними є не лексеми, а цілі комплекси слів, які лише в контексті набувають антонімічного відношення. Так, наприклад, у реченні *[Якщо ж дощ захопив нас у степу, то, промоклі до рубця, ми в такий день маємо право гнати худобу додому раніше, бредемо в облиплх сорочечках, повертаючись, наче з битви,] матері нас зустрічають перестрашено, а ми тільки сміємося, збуджено ділимося щойно пережитим...* (О. Гончар) словосполучення *зустрічати перестрашено* вступає у відношення антонімії з предикатною лексемою *сміятися*. Отже, зіставлення, засноване на антонімічних відношеннях зіставлюваних компонентів може по-різному виявлятися в плані лексичного вираження.

Антонімічно зіставлюваними лексемами можуть позначатися дії, ознаки, стани речей, протилежні за певними параметрами, наприклад: *Вода була холодна, а повітря аж пекуче* (Б. Грінченко): *Тут, у цій частині Землі смеркається, а в іншій – світає* (Із підручника); *Життя в селі починалося рановранці, а закінчувалося пізно, [хоч і кажуть злі язики, що лягають у селі разом із курми]* (В. Шевчук); *Петро швидко і виходить, а Полуботок безпомічно падає на подушку* (К. Буревій), де виділені лексеми **встає** позначають різні за напрямком рухи (вгору – вниз); *[Вона вийшла, і вода з цебра вилілась їй на голову.] Серьoga плигав, регочучи, до стелі, а пані Ївга сіла на свою лаву й трусилась, бо не мала в що перевдягтися* (В. Підмогильний), де виділені лексеми протиставлені за ознакою «рух – нерухомість».

Зіставлення компонентів може виявлятися у використанні в обох частинах тієї ж самої лексеми, але в одній частині вона матиме заперечну частку *не*, що є частковим виявом зіставлення на ґрунті антонімії, наприклад: *Звір не соромиться своєї дії, а людина соромиться; [звір прямо й чесно виявляє себе, а людина боягузливо ховається за бундючними чуттями, за високими спонуканими, за ідеями: вона підліша за звіра]* (В. Підмогильний). Проте такі речення за своєю семантичною сутністю протистоять конструкціям на зразок: *Ватра не горіла, а курила сизим тьмяним димом* (О. Гончар), *Вона не сподівалась, а чекала того побачення* (Н. Неждана), де відсутнє зіставлення ознак того ж самого суб'єкта, а наявна субституція однієї ознаки іншою.

Важливо відзначити, що для конструкцій, формальна будова яких відзначається паралельністю синтаксичних позицій предикативних частин, характерним є використання синонімічних або анафоричних лексем, семантично пов'язаних з антонімами в їх складі. Так, у реченні *Хлопець говорив тихо, а дівчина голосно, [ніби їй хотілося, щоб всі чули, що вона незадоволена]* (Із усного мовлення) у другій частині пропущена предикатна лексема *говорила*, оскільки вона синонімічна (тотожна) предикатній лексемі першої частини. Саме із цією лексемою в першій і другій частині конструкції семантично пов'язані

антонімічні лексеми *тихо* й *голосно*. А в такій конструкції, як *Найгірші учні класу почали доброзичливо ставитися до нової вчительки, а Сергій продовжував бойкотувати її* (Із усного мовлення) антонімічна співвіднесеність предикатних лексем уможливило використання в іменній позиції анафоричного займенника. Такі засоби дозволяють уникати небажаних повторів, роблять висловлення більш компактним.

Окрім синонімічно й антонімічно зіставлюваних компонентів, зіставне відношення може формуватися й на базі гіпонімії або тезаурусної співвіднесеності лексем. Так у реченні *[Заболотний за звичкою й тут перекинувся кількома фразами з одним із юнаків, котрий, витираючи скло, похвалився, що дід його, походженням теж із Юкрейн, у пошуках кращої долі помандрував у світі], [дід — М.Г.] працював із братами на тутешніх шахтах, а батько будував якраз оцю швидкісну трасу...* (О. Гончар) підкреслені компоненти є гіпонімами до спільного поняття «робота». У такому прикладі, як *[Уявляв собі цей гидкий образ,] цю комедію, яку цар, мов у театрі, на глухівськiм майдані виставив, а глухівці дивилися, не розуміючи, що москва насміхається над ними* (Б. Лепкий) тезаурусно співвіднесеними є компоненти *виставляти комедію/дивитися комедію*, які позначають ті чи інші дії різних пов'язаних із театром учасників, отже, ці лексеми відносяться до спільного тематичного поля «театр».

Отже, одним із найважливіших чинників творення зіставного значення в структурі складних синтаксичних конструкцій є лексико-семантичне оформлення їх предикатних частин, своєрідність якого виявилася в наявності в обох із них тематично співвіднесеної предикатної й непередикатної лексики. Протиставне й ототожнювальне значення, які створюється завдяки лексичній і синтаксичній синонімії та антонімії, становлять крайні вияви зіставлення й співвідносяться із зіставним значенням як варіанти з інваріантом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
2. Загнітко А.П. Український синтаксис. (Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) : [навчальний посібник] / А.П. Загнітко. — Ч. 2. — К. : ІЗМН, 1996. — 240 с.
3. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н.В. Гуйванюк. — Чернівці : Рута, 1999. — 336 с.
4. Ломакович С.В. Роль лексики у формуванні змісту складного речення / С.В. Ломакович // Лінгвістичні дослідження. Наук. вісник. — Вип. 3. — Харків : ХДПУ, 1997. — С. 149—153.
5. Крейдлин Г.Е. Значение и синтаксические свойства союза *a* / Г.Е. Крейдлин, Е.В. Падучева // Научно-техническая информация. — Серия 2. Информационные процессы и системы. — 1974. — № 10. — С. 32—37.
6. Корельская Т.Д. Трансформации в симметрических конструкциях: сочинение и эллипсис / Т.Д. Корельская, Е.В. Падучева. — Научно-техническая информация. — Серия 2. Информационные процессы и системы. — 1973. — № 9. — С. 29—38.